

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА

ЗНАМЕНІТІ ПОДІЇ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1654

FOLIO

Знамениті події історії України

С. Швець

Переяславська Рада. 1654

«Фолио»

2012

Швець С.

Переяславська Рада. 1654 / С. Швець — «Фолио»,
2012 — (Знамениті події історії України)

Якщо спитати в пересічної людини, що вона знає про українсько-російське зближення 1653—1655 рр., то після того, як буде названо ім'я Богдана Хмельницького (зазвичай перша асоціація), одразу ж прозвучить: «Переяславська рада». Насправді все не так просто. Протягом 1653—1655 років відбулося чимало подій, і Переяславська рада 1654 року не перша і аж ніяк не найголовніша з них. Утім в історії України, напевно, немає більш суперечливої в оцінках істориків події, ніж українсько-російський союз 1653—1655 рр. Ще М. С. Грушевський слушно зауважував, що ніхто ні тоді, в XVII столітті, ні пізніше й гадки не мав про те, якого значення набуде з часом ця подія для України...

Содержание

Вступ	5
Його величність документ	6
Переяслав 1654. Трохи інформації для роздумів	13
Кінець ознайомительного фрагмента.	18

С. Швець

Переяславська рада. 1654

Вступ

Якщо спитати в пересічної людини, що вона знає про українсько-російське зближення 1653–1655 рр., то після того, як буде названо ім'я Богдана Хмельницького (зазвичай перша асоціація), одразу ж прозвучить: «Переяславська рада».

Насправді все не так просто. Протягом 1653–1655 років відбулося чимало подій, і Переяславська рада 1654 року не перша і аж ніяк не найголовніша з них.

Утім в історії України, напевно, немає більш суперечливої в оцінках істориків події, ніж українсько-російський союз 1653–1655 рр. Ще М. С. Грушевський слушно зауважував, що ніхто ні тоді, в XVII столітті, ні пізніше й гадки не мав про те, якого значення набуде з часом ця подія для України. Та Грушевський мав на увазі лише прямі політичні наслідки, хоч насправді обмежити ними ці події не можна.

Українсько-російський союз, як і обставини, що передували йому, справді був тоді дуже актуальним. Однак уже наприкінці XVIII, в XIX і XX століттях ця подія, не втративши своєї актуальності, набула ширшого змісту, що ввібрав у себе як ідеологічні, так і наукові аспекти. Ця злободенна зовнішньополітична акція здійснила еволюцію в свідомості покоління, трансформувалася в символ, сповнений глибоких підтекстів.

Як не дивно, але всі ці відомі факти насправді дуже поверхово розглядалися дослідниками, і подія, про яку начебто все відомо, досі залишається найзагадковішою для тих, хто береться її неупереджено вивчати.

Ще В. Липинський зауважував, що питання українсько-російського договору 1654 року має щонайменше два виміри – переяславську угоду і переяславську легенду і що українсько-російські стосунки середини XVII століття («угода») та їх пізніше висвітлення в історичній (і не тільки історичній) літературі («легенда») – це зовсім різні речі, котрі потрібно розглядати окремо. Тож спробуємо розглянути події 50-х років XVII століття і подальше застосування теми договору 1654 року державниками, відштовхуючись від концепції В. Липинського.

Його величність документ

Сучасна історична наука з'явилася на світ значною мірою завдяки писемним джерелам. Ними оперують найчастіше автори, що пишуть на історичну тематику. Інші джерела теж мають дуже велике значення, і останнім часом їх стало набагато більше. Серед них – різноманітні актові матеріали. До цих матеріалів нам і доведеться звернутися.

Кожний дослідник, який вивчає проблему, що торкається дипломатичних стосунків між будь-якими суб'єктами зовнішньої політики, а тим паче, коли йдеться про створення військово-політичного союзу, шукає передусім текст договору, що його укладають між собою сторони. А ще – документів, які виникли під час його створення або ж передували йому. Шукати такі матеріали почали в XIX столітті. Досить часто це робили приватні особи.

Збір актових матеріалів відбувався й раніше, але він не мав системного характеру. У XVIII столітті цей процес більше нагадував колекціонування старожитностей. Свого часу М. С Грушевський назвав цей період дослідження української історії антикварним. Тоді частіше можна було зустріти твори описового характеру, що, у свою чергу, спирались здебільшого на наративні джерела. Приклади використання в них актових матеріалів були скоріше винятком, як, приміром, у літописах Г. Грабянки та С. Величка. Про видання збірок актових матеріалів у той час не могло бути й мови.

Найчастіше збирачами давніх актів виступали археографічні комісії, створювані при адміністративних органах, або ж товариства історії та старожитностей. Завдяки роботі цих структур суттєво розширилася джерельна база для дослідження історії як Росії, так і України.

Ентузіасти розшуку старожитностей, що зібрались навколо О. Максимовича, неодноразово пропонували київському генерал-губернаторові створити структури по розбору величезного масиву актів, що дедалі більше накопичувалися, залучивши до роботи людей з належною освітою. Але чиновництво до пори було глухе щодо цих пропозицій. І тільки після того, як вирішити проблему впорядкування давніх актів самотужки в державі не змогли, в 1843 році було нарешті-таки вирішено заснувати в Києві комісію з їх розбору.

Так з'являються спеціальні історичні навчальні заклади, що готують відповідних спеціалістів.

Справу цілеспрямованого збирання та публікації актових матеріалів з історії як Росії, так і України почав М. М. Бантиш-Каменський (1737–1814). З 1762 р. до самої смерті працював він у Московському архіві Колегії іноземних справ. За цей час учений опрацював і систематизував величезну кількість матеріалів – у тому числі і з історії України часів Визвольної війни середини й другої половини XVII століття. Ці матеріали він використав у своїх досить численних історичних працях. Серед них найвідоміші: «Обзор внешних сношений России (по 1800 г.)» в чотирьох частинах і «Переписка между Россией и Польшей (по 1700 г.)».

У 1813 році за сприяння тодішнього голови Міністерства закордонних справ М. П. Румянцева, почалася перша в Росії серійна публікація документальних джерел. Видання називалося: «Собрание государственных грамот и документов, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел» (далі – СГГ). Воно мало чотири томи. Матеріали, що стосувалися Визвольної війни, були надруковані у 3-му томі (вийшов 1822 р.). Документи, які до нього увійшли, збирались і опрацьовувалися в тому числі М. Бантиш-Каменським. В «Собрании...» вперше було опубліковано резолюцію Земського собору 1653 року про оголошення війни Речі Посполитій і прийняття Б. Хмельницького і всього Війська Запорозького «під високу руку» московського царя. Тут були опубліковані, хоч і фрагментарно, актові матеріали про хід Переяславської ради: Короткий звіт російського посольства про хід Переяславської ради і промови В. Бутурліна, що були виголошені ним до Богдана Хмельницького під час Ради. У цьому виданні міститься текст договору, що складається з одинадцяти статей (датовано документ 12 березня

1654 р., за старим стилем), а також жалувана грамота Б. Хмельницькому і всьому Війську Запорозькому. Тут уперше надруковано унікальний акт, що потім увійде мало не до всіх збірок документів, які стосуються подій Визвольної війни в Україні середини – другої половини XVII століття, а саме – універсал польського короля Яна Казимира до Війська Запорозького від 6 липня 1654 року (за старим стилем). Цей документ цікавий передусім тим, що він є першим прикладом використання українсько-московського союзу 1654 року як засобу ідеологічної боротьби проти України. У ньому Богдана Хмельницького оголошено зрадником за те, що він створив з Московією антипольський союз і цим (на думку короля) відірвав Україну від Речі Посполитої. Ян Казимир закликав Військо Запорозьке відступитися від Богдана Хмельницького і повернутися до свого «законного» володаря польського короля. Тож, як бачимо, українсько-московський союз 1654 року став засобом антиукраїнської ідеологічної війни з перших місяців свого існування.

Майже одночасно з «Собранием государственных грамот...», за ініціативою М. Сперанського (1772–1839), почалося видання законодавчих актів Російської держави за весь час її існування. Це видання дістало назву: «Полное собрание законов Российской империи». Актовий матеріал про події Визвольної війни в Україні містився в першому томі цієї праці. Саме тут були вперше надруковані так звані «Березневі статті» (комплекс документів назвали так через те, що були вони оформлені внаслідок переговорів українських послів з московським урядом у березні – квітні 1654 р.), а також царська грамота з оголошенням війни Речі Посполитій.

Крім вищеназваних документів там були листи Богдана Хмельницького з проханням про протекцію та військову допомогу проти Польщі, а також три царські грамоти, адресовані Богдану Хмельницькому.

Дуже багато джерел з української історії розглядуваного періоду було зібрано, розроблено та опубліковано завдяки діяльності «Общества истории и древностей российских при Московском университете», що діяло з 1804-го по 1929 рік, а точніше – завдяки діяльності О. Бодянского (1808–1877), який певний час (1846–1848 рр. і 1858–1877 рр.) обіймав посаду секретаря цього товариства. Завдяки йому «Общество» видало значну кількість джерел з історії України на сторінках «Чтений общества истории и древностей». Деякі з цих джерел потім, за сприяння того ж таки О. Бодянского, вийшли окремими виданнями. Саме ним були видані «Літопис Самовидця», «История русов», а також перші праці з історії України, що були написані в Російській імперії починаючи з 60-х років XVIII століття. З-поміж них – «Краткое описание о козацком малороссийском народе» (1765) П. Симоновського, «Летописное повествование о Малой России» (1785–1786) О. Рігельмана, ціла низка праць Г.-Ф. Міллера, що стосуються історії України, та ін. Що ж до нашої теми, то найціннішою є праця Д. Бантиш-Каменського «Источники Малороссийской истории», яка була видана 1858 року за сприяння О. Бодянского. Тут уперше були надруковані тексти договорів українських гетьманів з московськими царями від Богдана Хмельницького до Івана Мазепи. Договір, датований 1654 роком, має чотирнадцять статей.

Найбільша публікація джерел з історії Визвольної війни за XIX століття – це «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией» (далі – АЮЗР). Усього вийшло п'ятнадцять томів «Актов...». АЮЗР є також найбільшою за всю історію розгляду публікацією джерел з українсько-російських відносин 40 – 50-х років XVII століття. В основному вони ґрунтувалися на архівах міністерств закордонних справ та юстиції.

Документи, що стосувалися українсько-московського союзу 1654 року, були надруковані у томах 3-му, 3-му додатковому, 8-му, 10-му.

Редагували «Акты...» відомі українські та російські історики: М. Костомаров (3-й т.), Г. Карпов (10-й т.), П. Куліш (8-й т.).

Найчастіше ми звертатимемося до 10-го тому, редактором якого був Г. Карпов. Том майже цілком присвячений укладенню українсько-московського союзу 1654 року. Г. Карпов зібрав усі доступні йому документи, що стосувалися цієї події, починаючи від перших кроків російського уряду, зроблених назустріч Україні, аж до матеріалів українсько-московських переговорів березня – квітня 1654 року. Там міститься найповніший варіант «Березневих статей», а також досить докладно подане листування з Москвою Богдана Хмельницького, Івана Виговського та інших визначних українських військових та політичних діячів. Було зібрано і видано багато актів, що опублікувалися раніше. Зокрема деякі листи Богдана Хмельницького до царя, описання Переяславської ради січня 1654 року, жалувані грамоти царя до гетьмана, до Війська Запорозького, до окремих осіб та ін.

Після 10-го тому «Актів...» аж до початку 40-х років XX століття жодного значного видання джерел, що стосуються Визвольної війни, зроблено не було.

Публікувати джерела з історії України періоду Визвольної війни середини – другої половини XVII століття знову почали наприкінці 30-х років XX століття. Поштовхом до цього стає початок Другої світової війни, а точніше – необхідність ідеологічного обґрунтування приєднання до СРСР Західної України та Західної Білорусії 1939 року, а також те, що Україна досить тривалий час не підлягала прямому радянському ідеологічному контролю під час цієї війни. Діяльність національно-визвольного руху, представленого ОУН – УПА, ще більше загострювала необхідність блокувати антирадянські ідеологічні впливи в Україні. Ще до війни ГАУ НКВС СРСР запланувало на початок 40-х років публікацію археографічних збірників з історії різних народів СРСР, серед них – і з історії України часів Визвольної війни. Проте війна завадила їх виданню.

Найбільші в історії археографічні публікації стосовно Визвольної війни були здійснені з нагоди грандіозного ідеологічного заходу – святкування трьохсоті річниці возз'єднання України з Росією. У 1953–1954 роках було опубліковано тритомне видання документів та матеріалів з історії Визвольної війни: «Воссоединение Украины с Россией». Матеріали про створення українсько-московського союзу 1654 року містяться у 3-му томі збірника. Тут було поновлено і розширено весь наявний досі актовий матеріал. Кожен варіант будь-якого акту, що увійшов до збірника, узгоджено з усіма існуючими редакціями і попередніми виданнями кожного конкретного документа. З деяким запізненням вийшли «Документы Б.Хмельницкого» (1961) та «Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.» (1965), що були логічним продовженням «Воссоединения Украины с Россией» (1953–1954). В «Документах Б. Хмельницкого» було опубліковано 475 документів, що належать гетьманові, з них 106 опубліковано вперше. Цінність видання полягає передусім в тому, що це найбільший збірник документів, створених українською стороною. Натомість «Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.» в основному містять пам'ятки, що походять з польського табору. Цей збірник включає 300 документів, і більшість з них видано вперше.

Разом ці три праці є найбільшою публікацією актових матеріалів з історії Визвольної війни за все XX століття.

Мала репрезентативність самих договірних документів, що є нині в науковому обігу, свідчить про необхідність вивчення обставин укладення договору 1654 року. Але тут ситуація ще складніша. Висвітлення в джерелах українсько-російських контактів 1648–1654 рр. ґрунтується на абсолютній більшості документів російського походження. У науковому обігу досі немає жодного більш-менш повного неросійського описання Переяславської ради 1654 року. З міжнародних контактів України найкраще відображені у джерелах українсько-польські відносини. Ми маємо дуже багато як епістолярних пам'яток, так і актового матеріалу, щоправда, переважно польського походження. Так, збірник «Документы об Освободительной войне

1648–1654 гг.» майже повністю складається з польських джерел. Дуже мало інформації маємо і відносно контактів України з іншими державами.

Ми мало знаємо про роль України в зовнішньополітичному житті Європи, навіть коли йдеться про її найближче оточення, не кажучи вже про інші європейські (і не тільки європейські) країни. Винятком є хіба що Річ Посполита. Лише її позицію стосовно України можна більш-менш чітко визначити упродовж українських визвольних змагань починаючи з 1648 року. Та роль України в зовнішньополітичному житті Московії, Криму, Османської імперії саме в перші десять – п'ятнадцять років її існування як козацької держави висвітлено недостатньо. Годі говорити про контакти України з більш далекими, але не менш зацікавленими в ній країнами. Такими, скажімо, як Швеція, Бранденбург чи Венеція. Збірник актових матеріалів із шведського державного архіву, опублікований в «Актах Юго-Западной России», є саме тим винятком, що лише підтверджує правило. Усі ці обставини заважають з'ясуванню всього комплексу зовнішньополітичних причин, що призвели до українсько-московського зближення. Особливу увагу слід би було звернути на дослідження тих мотивів, що ними керувалася Москва під час створення союзу з Україною.

Якщо українська мотивація (хоч невідомо, реальна чи вигадана) на зближення з Росією в українських джерелах була неодноразово викладена, то причин, що спонукали Росію на союз з Україною (чи на «возз'єднання» або приєднання) названо не було. Ми нині не маємо в науковому обігу наративних джерел російського походження, що були б присвячені або торкалися українсько-московського договору 1654 року. Фактично досі точно не з'ясовано, як у Москві ставилися до українсько-російського зближення. А «неправильне» вживання царських титулів та утиски, від яких потерпає православне населення Речі Посполитої, явно є не причиною, а лише приводом для розв'язання війни проти неї. Та й навряд чи можна чекати докладнішої й відвертішої мотивації від офіційних урядових заяв.

Зупинімося докладніше на історичній літературі XVII–XVIII століть, аби краще усвідомити, як сприймали її сучасники.

Для прикладу наведемо двох українських авторів, котрі ще в ті часи залучили для створення своїх праць актові матеріали.

Скоріш за все, основною причиною появи великої кількості актового матеріалу у творах Самійла Величка та Григорія Грабянки було те, що обидва автори мали широкий доступ до архівів. Так, С. Величко тривалий час служив у канцелярії генерального писаря В. Кочубея. Григорій Грабянка з 1687 року був полковим суддею Гадяцького полку, а потім – довіреною особою П. Полуботка, з яким 1723 року їздив до Петербурга і разом з ним був ув'язнений. У 1729 році, на прохання Д. Апостола, Г. Грабянку було звільнено і призначено полковником Гадяцького полку. Самійло Величко актові матеріали використовував набагато ширше, ніж Г. Грабянка. Це більш ніж закономірно, адже С. Величко мінімум два десятки років працював в архівах Генеральної канцелярії. Звичайно, що Г. Грабянка або не мав доступу до цих матеріалів, або не мав змоги працювати з ними постійно.

Першою з'явилася на світ праця Г. Грабянки (1710). Починається літопис авторською теорією про походження козаків (він гадав, що пішли вони від хазар) і закінчується призначенням на гетьманство Івана Скоропадського. Основна частина твору – українські визвольні змагання з 1648-го по 1655 рік. Ці події описані найдокладніше. Що далі від 1655 року, то описи стають коротшими, а ближче до 1709 року обмежуються одним-двома реченнями на річний перебіг подій. Особливо це впадає в око в описах подій після 1700 року. У праці Г. Грабянки, в описі подій 1654 року, ми бачимо текст українсько-московського договору, що його автор подає як договір Богдана Хмельницького з московським царем. Статті, наведені Г. Грабянкою як українсько-московський договір 1654 року, навряд чи є текстом цього акта. Так, давно вже відомо, що в договорі 1654 року вказувалася кількість реєстру Війська Запорозького. У тексті, наведеному в літописові Г. Грабянки, про це немає жодної згадки. Цей договір

має дуже великі розбіжності з варіантом з двадцяти трьох статей, проте він дуже схожий на Переяславський договір 1659 року, наведений у літописі С Величка. У самого ж С. Величка тексту договору 1654 року немає. Більш того, у літописові взагалі відсутні будь-які згадки про те, що цей договір було зафіксовано на папері. З актів, що стосуються створення українсько-московського союзу, у літописові С. Величка є дві жалувані грамоти від московського царя: грамота Богдану Хмельницькому і Війську Запорозькому, а також грамота суддям, городничим і всій малоросійській шляхті. У грамотах було зафіксовано підтвердження вимог, висунутих українською стороною до царя з приводу укладення договору, а також затвердження царем усіх прав і вольностей, що їх мало Військо Запорозьке і малоросійська шляхта. Григорій Грабянка вважав, що причиною зближення Богдана Хмельницького з Москвою була загроза утворення татарсько-польсько-російського військового союзу проти України. Автор літопису звертає увагу на наміри татар залучити Військо Запорозьке до походу на Москву, за що московський цар, за умови, що гетьман погодиться на пропозицію татар, піде війною на Україну. Богдан Хмельницький викриває цей план і робить кроки на зближення з Москвою, відвернувши таким чином загрозу знищення України. Основною причиною, що змусила Богдана Хмельницького піти на союз з Московією, на думку С. Величка, було бажання повністю відокремитися від Речі Посполитої: «...обтяжившись цією шестирічною війною з поляками і позбувшись надії дійти з ними коли-небудь бажаної злагоди й дружби, Б. Хмельницький вирішив, що польську владу треба навечно відкинути й лишитися з усім народом малоросійським під міцною в Бозі протекцією присвітлого монарха й самодержця всеросійського...». Чому для того, щоб відсепаруватися від Речі Посполитої, Богдану Хмельницькому потрібна була допомога, автор нічого не каже. Не пояснює також і того, чому саме в московського царя він просив цієї допомоги.

Існує дуже багато різних джерел XVII–XVIII століть іноземного походження, де так чи інакше висвітлюються події Визвольної війни в Україні, але більшість із них не дає нам ніяких, або майже ніяких, відомостей про українсько-московський союз 1654 року. Особливо це стосується наративних джерел польського походження, які найбільшу увагу приділяють подіям початку Визвольної війни. Найпопулярнішою темою тогочасних польських мемуарів та хронік є всенародне повстання в Україні 1648–1649 років. Не менш популярною з-поміж таких творів є битва під Берестечком, але подальші події Визвольної війни в Україні, а особливо укладення українсько-московського договору 1654 року, явно обійдені увагою літописців. Актівих матеріалів польського походження стосовно договору 1654 року дуже мало. На тлі досить численних джерел польського походження про інші події Визвольної війни в Україні це особливо помітно.

Взагалі наративні джерела, що хоч якось торкалися подій Визвольної війни, дають дуже мало інформації щодо українсько-московського союзу 1654 року. Винятком є літописи Самійла Величка та Григорія Грабянки, які докладно описують тогочасні події і дають досить багато інформації про договір 1654 року. Особливо цінним є в літописові широко поданий актовий матеріал. Це перші літописи, що містили тексти українсько-російських договорів.

Для тогочасних авторів основним об'єктом уваги є сама подія (зближення, союз), а не спосіб її оформлення (присяга, договір). До того ж усі автори сприймають українсько-російське зближення як рядову зовнішньополітичну подію. У жодного з них немає навіть натяку про приєднання України до Московського царства.

Ще одне важливе зауваження. Усі названі українські автори визнають факт січневої ради 1654 року, факт присяги, але жоден із них жодним словом не прохопився з приводу договору, який начебто ухвалили сторони під час українсько-московського зближення 1653–1655 рр. Уперше про договір із Богданом Хмельницьким, начебто укладений ним із Москвою, згадує Самійло Величко. За даними його «Літопису...», до Переяслава, на інавгурацію Юрія Хмельницького в грудні 1659 року вже відомий нам В. В. Бутурлін привіз документ, якого сам таки й

назвав статтями Богдана Хмельницького. До речі, із цього приводу там знову зібралася рада і таки виробила новий (чи взагалі перший) договір з Московським царством. Його таки дійсно, без жодних застережень, можна назвати Переяславським.

Однак повернімося до власне актових матеріалів. Більшість збірників документів, що містять пам'ятки часів Богдана Хмельницького, не є виданнями, де спеціально зібрано документи, що відображають події українських визвольних змагань середини – кінця XVII століття. Не всі документи з цих збірників стосуються тогочасних подій в Україні, зокрема воєнних чи зовнішньополітичних. Тобто такого гатунку збірники є звичайною колекцією всіх документів того часу, що містилися в конкретному архівосховищі або ж до яких мали доступ упорядники цих збірників. Матеріал класифіковано дуже невдало. Для прикладу візьмімо «Акты Юго-Западной России» (тобто України). Усі акти, які хоч якось стосуються України й Білорусії (через нехтування етнічної окремішності та кордонів історичних областей), просто розміщують у хронологічному порядку і в такому вигляді публікують. Тобто класифікація актових матеріалів здійснювалася переважно за географічною та хронологічною ознаками. Тематичних збірників, присвячених українським визвольним змаганням часів Богдана Хмельницького, дуже мало і більшість із них опубліковано вже в середині XX століття.

Збірник, що був присвячений українсько-російському зближенню 1654 року і укладенню договору, взагалі був лише одним за всю історію публікації актів, які стосуються історії України. Йдеться про 10-й том «Актов ЮЗР». Це – найбільший збірник документів часів Переяславської ради і єдиний, спеціально їй присвячений. Найповніший із нових збірників, який містить актові матеріали про українсько-російські відносини 1653–1654 років, – це «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы» у трьох томах. Але «воссоединению» присвячено лише 3-й том, до того ж не повністю.

Через тісну інтегрованість українсько-російського зближення 1653–1654 рр., а також, зокрема, і договору 1654 року, в історико-ідеологічну схему розвитку російської державності як царський, так і радянський уряд негативно ставилися до розробки цих подій у російській і в українській історіографії. Розробка проблеми договору 1654 року в ширшому обсягові посилювала критику офіційної історико-ідеологічної схеми, а також опозицію щодо неї. У другій половині XX століття радянський уряд сам виявив певну зацікавленість у дослідженні проблеми. Готувалася грандіозна ідеологічна акція, що базувалася на сюжеті договору 1654 року та подій, які йому передували. Така акція потребувала серйозних наукових досліджень. Радянські історики (як українські, так і неукраїнські) скористалися з цієї нагоди і розпочали широкомасштабну діяльність із пошуку, публікації, аналізу, критики, класифікації та розробки методів дослідження джерел. Та джерельна база у її нинішньому стані є дуже деформованою й малорепрезентативною, містить мало інформації про українсько-російське зближення 1653–1655 рр., у науковому обігові відсутні оригінали матеріалів українсько-московських переговорів березня – квітня 1654 року. Разом з тим, договір 1654 року неодноразово використовувався російською стороною як засіб зовнішньополітичного тиску на Україну, у зв'язку з чим ми не можемо (в основному через брак джерел) повністю виключити можливість того, що відомі нам копії договорів є насправді не копіями, а пізнішими фальсифікатами, також не можемо повністю відкинути версію і про те, що цього договору в 1654 році не існувало взагалі.

Зробити таке припущення спонукає той факт, що за наявними в науковому обігові джерелами жоден із наведених варіантів договору не застосовувався в офіційних українсько-російських відносинах між 1654 і 1659 роками. Більше того: із наявних текстів договору в XVII столітті взагалі застосовувався лише один. Але і про цей документ, за наявними в науковому обігу джерелами, ми не маємо жодних відомостей до 1659 року, коли його було вперше офіційно застосовано.

Неоднозначною й малоз'ясованою є роль певних подій та документів, пов'язаних з українсько-російським зближенням 1653–1655 рр. Йдеться про Переяславську раду 1654 року,

матеріали Земського собору 1653 року, царські жалувані грамоти 1654 року, присягу. Ці події й документи безумовно відіграли певну роль і в самому українсько-російському зближенні, і після нього, але їх місце та роль у тогочасній зовнішній політиці поки що не визначені.

Рішення Земського собору 1653 року й жалувані грамоти є важливими документами вже хоча б тому, що вони є оригінальним документом, пов'язаним з українсько-російським зближенням 1653–1655 рр. В усякому разі, ці документи застосовувались у тогочасному політичному житті, що підтверджують як українські, так і російські джерела. Однак вони є менш репрезентативними, ніж власне міжнародний договір. Так само як і наявні тексти договору, матеріали Земського собору 1653 року і жалувані грамоти широко використовувалися для ідеологічних спекуляцій, що, за малої репрезентативності джерельної бази з українських визвольних змагань середини XVII століття, ще більше ускладнює розгляд цих джерел.

Та сама ситуація склалася щодо Переяславської ради 1654 року і присяги, яка була після неї. Обидві події фіксуються і в українських і в російських джерелах, але їхня роль та значення для зовнішньополітичного життя й подальшого історичного розвитку обох сторін наявні джерела з'ясувати не дають змоги; інформації про них надзвичайно мало.

Фактично про перебіг обох подій ми маємо докладні свідчення лише російської сторони (звітна документація посольств), які зараз перевірити майже неможливо. Жодного джерела такого ж рівня репрезентативності неросійського походження ми не маємо. Інші наявні в науковому обігу джерела про Переяславську раду 1654 року та присягу відображають описувані події лише фрагментарно.

Переяслав 1654. Трохи інформації для роздумів

Враховуючи науково-популярний характер видання, коротенько переповімо «класичну» версію перебігу Переяславської ради 1654 року, нагадавши втім, що нею оперують для вираження «спущеної згори» суспільно-політичної думки, використовують для так званої ідеологічної боротьби.

Фактичний матеріал, наведений нижче, ґрунтується в основному на «статейных списках», тобто тезисному викладі російського посла В. Бутурліна про перебіг Переяславської ради 1654 року, й іншого докладного опису подій, що відбувалися під час Ради, ми не маємо.

Отже, шість років тривала Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти панування Польщі в Україні. У ході війни влада чужоземної польсько-литовської держави – Речі Посполитої в Україні була повалена, сформувалася Українська Гетьманська держава на чолі з Богданом Хмельницьким. Але Польща всіляко намагалася повернути Україну.

Ще в 1648 році, розпочинаючи війну, Богдан Хмельницький шукав союзників. Першим, до кого він звернувся, був кримський хан. Через нього Богдан Хмельницький намагався заручитися підтримкою Туреччини, прагнучи встановити тісні контакти і з васалами султана – Молдавією, Волощиною, Семиграддям.

Природним було й прагнення встановити союзні відносини з єдиновірною Московією, яка неодноразово вела, хоч і невдало, війни з Польщею. Спроби вступити в переговори з царським урядом робилися вже наприкінці першого року Визвольної війни. Після блискучих перемог над військовими силами Речі Посполитої Богдан Хмельницький у грудні 1648 року прибув із козацьким військом до Києва. Тут він мав раду з представниками вищого київського православного духовенства. Українські церковні ієрархи, гетьман і старшина дійшли висновку, що необхідно звернутися до Москви за військовою та дипломатичною допомогою. Єрусалимському патріарху Паїсію, який їхав через Київ до Москви, доручили просити московського патріарха вплинути на царя, щоб той в інтересах православної віри допоміг Україні в її війні з католицькою Польщею. Необхідно було переконати царя не дотримуватися умов Поляновського мирного договору з Польщею 1634 року, що підтверджував Деулінське перемир'я 1619 року, за яким Москва віддала Речі Посполитій Смоленські, Чернігівські та Новгород-Сіверські землі.

Разом із Паїсієм відрядили до Москви козацького полковника Силуяна Мужилівського. Він отримав докладну інструкцію, що містила кілька альтернативних пропозицій. Передбачалося, що Мужилівський буде ті тези викладати послідовно – згідно з рішеннями царя. Якщо цар погодиться на союз із Україною, то просити його вислати військо проти Польщі. Коли ж цар не захоче порушити договір, запропонувати йому зайняти московськими військами українські сіверські міста, визвалені від поляків у ході боїв. Ці землі вже контролювалися козаками і не підлягали Речі Посполитій. Козацька армія таким чином забезпечувала б собі тили.

Міг бути запропонований іще один варіант військових дій без відвертого розриву «мирного договору» – послати донських козаків в Україну. Щодо польського уряду, то можна буде вдатися до традиційного пояснення – донці вчинили так «самовільно, без царського указу». У разі ж коли цар узагалі відмовить Україні у військовій допомозі, то просити хоча б дипломатичної підтримки. Бажаний був би такий дипломатичний демарш щодо польського уряду: «Нехай Пани-Рада (тобто Сенат) на Військо Запорозьке не наступають і в православній вірі їм насилування не чинять, бо як вони й далі будуть чинити їм утиски у вірі, як перед тим, то царській величності за православних своїх одновірців не вступитися і не постоятися не можна».

Цар не надав Україні ні військової, ні дипломатичної допомоги. Попри те що Москва мала велике бажання взяти реванш за нещодавно завдані їй Польщею поразки, вона з огляду на

своє непевне тогочасне внутрішнє і міжнародне становище не наважилася розірвати договір, тому й зайняла очікувальну позицію. Утім, контактів з Богданом Хмельницьким не перервала. Із Москви в Україну було направлено посольство на чолі з Григорієм Унковським – для вивчення ситуації. Московське посольство перебувало в гетьманській резиденції – Чигирині з 13 березня по 22 травня. Взагалі за період з 1649-го до початку 1654 року в Україні побувало 13 посольств із Москви. Водночас з України також вирушали посольства до Москви.

Богдан Хмельницький і далі намагався схилити Москву до війни з Польщею, на кожному етапі переговорів виступав із пропозицією: Москва надає військову допомогу Україні для протистояння польському наступу, а за це Україна приймає протекторат Московської держави. Після Зборівського договору з Польщею у 1619 році (на що Богдан Хмельницький змушений був піти внаслідок сепаратної угоди кримського хана з королем) гетьман активніше веде переговори щодо московської допомоги. Він вдається до обіцянок повернути кримського хана під царський протекторат і в той же час повідомляє, що хан кілька разів закликав гетьмана іти разом на Москву. Український гетьман відкинув цю пропозицію, проте він давав зрозуміти царю, що коли той зволікатиме з допомогою Україні, то можлива і така небезпека для Москви.

У 1651 році через порушення поляками Зборівського договору відновилася українсько-польська війна. Водночас почали псуватися і московсько-польські відносини. У Москві в лютому 1651 року відбувся Земський собор, на якому духовенство з патріархом і бояри дали свою згоду взяти гетьмана з Військом Запорозьким під царський протекторат. Але якихось реальних кроків зроблено не було.

Невдала для козаків Берестецька битва 1651 року через невірного союзника – кримського хана призвела до Білоцерківського договору, який значно урізав навіть Зборівські умови 1649 року.

А військові дії тривали. Виснаження українського народу дійшло краю. Міста були зруйновані, ніякої допомоги ззовні не було. 22 квітня 1653 року до Москви прибуло нове посольство від Богдана Хмельницького – Кіндрат Бурляй і Силуян Мужилівський. Вони знову повторили прохання козацького гетьмана виступити на захист України, прийняти її «під високу руку» і послати на допомогу військові сили.

Однак цар спочатку вдався до дипломатичних консультацій з урядом Речі Посполитої. 30 квітня до Варшави прибуло посольство у складі князя Бориса Рєпніна-Оболенського, окольничого Богдана Хитрово, дяка Посольського приказу Алмаза Іванова з листом до польського короля. Перед королем була поставлена вимога замиритися з козаками, повернути їм права і привілеї згідно із Зборівським договором, скасувати Брестську церковну унію 1596 року. Польський уряд відповів рішучою відмовою. Тоді посли заявили: «Государь о тех делах более терпеть не будет и о подобных неправдах велит писать в окрестные государства».

1 жовтня 1653 року царський уряд скликав Земський собор, на якому окрім бояр були присутні представники дворянства, духовенства, царські чиновники, представники міст, купецтва, селянства, стрільців. Учасники собору, опрошені «по чинам, порознь» висловилися за рішення: «Гетьмана Богдана Хмельницького і все Войсько Запорожское з городами и землями принять».

В Україну відправили посланників – стольника Р. Стрешнева і дяка М. Бредихіна, які мусили виконати традиційну функцію дипломатичних відносин, що зберігається досі: підготувати належні умови для зустрічей на високому державному рівні. Вони привезли повідомлення про те, що цар висилає в Україну високе посольство «Бутурлина с товарищи», щоб урочисто оголосити про перехід України під царський протекторат, а також про царський указ «о ратных людей сколько к ним на помощь послать». Стрешнев повідомив Богдана Хмельницького про місце з'єднання військових сил Московської держави і козацьких полків та про умови їх забезпечення.

Стрешнев і Бредихін просили гетьмана сповістити полковників і «начальних людей» про посольство Бутурліна. Гетьман запевняв, що він розішле «листи» в усі міста, закликаючи полковників, сотників, отаманів, козацтво з'їжджатися до Переяслава.

9 жовтня 1653 року у виконання рішення Земського собору московський уряд посилає в Україну надзвичайну дипломатичну місію – велике посольство у складі ближнього боярина і намісника тверського В. В. Бутурліна, околичного намісника муромського І. В. Алфер'єва, думного дяка Л. Д. Лопухіна. Кожен член посольства мав свій почет: Бутурлін сім стольників, одного стряпчого, трьох дворян; Алфер'єв – стольника, стряпчого і чотирьох дворян; Лопухін – стольника. Посольство супроводжували голова московських стрільців – Артемон Матвеев, три сотники, двоє товмачів (перекладачів) і 200 стрільців. При місії було й московське духовенство: архімандрит Прохор, протопоп Андріян, священник Іоан і диякон. Вони їхали зі своїми іконами, хрестами і хоругвами, везли із собою царську ікону «Спасов образ».

23 жовтня 1653 року цар Олексій Михайлович у Москві в Успенському соборі Кремля велів «объявить войску идти войной на недруга земли русской и веры православной – короля Речи Посполитой и Литвы – Яна Казимира».

1 листопада посольство опинилося в Путивлі й у цьому прикордонному місті перебувало майже два місяці. Чекали повернення Богдана Хмельницького з місць бойових дій. Треба було з'ясувати, яке саме місто буде обрано для зустрічі і проведення всіх офіційних церемоній і переговорів, присяги, вручення царської грамоти, клейнодів – регалій для гетьмана і Запорозького Війська, подарунків. Москва хотіла, щоб це відбулося найурочистіше, тому воліла, щоб був обраний Київ. А Богдан Хмельницький, навпаки, як зазначає український історик О. Оглоблін, прагнув ділових переговорів і тому відмовився від Києва, щоб уникнути неминучих тут урочистостей. До того ж Києву загрожувала військова небезпека з боку Литви. І ще мало значення, мабуть, те, що в Києві перебували вищі ієрархи православного духовенства та українська шляхта, які в той час були в опозиції до гетьмана. Отже, Богдан Хмельницький обрав Переяслав, місто за Дніпром – центр Переяславського полку з численним населенням і розвинутою торгівлею. Як і більшість великих міст в Україні, в той час Переяслав був також і фортецею, тут зосереджувалася українська арматура з пороховим запасом. Життя Богдана Хмельницького здавна було пов'язане з Переяславом, тут він оженився вперше з Ганною Сомківною. Переяславський полковник був довіреною особою гетьмана, згодом його родич – зять Павло Тетеря. Московське посольство, дочекавшись додаткових інструкцій від царського уряду, а також нової хоругви для гетьмана (перша пошкодилася в дорозі), в останніх числах грудня вирушило з Путивля до Переяслава.

31 грудня воно прибуло туди. За п'ять верст од міста посольство зустрічали переяславський полковник Павло Тетеря із сотником та отаманами і 600 козаків. Посли зупинилися на підвір'ї, де містився «Посольський дім».

Богдан Хмельницький перебував ще в Чигирині. Він був зайнятий похороном сина Тимоша, а потім не міг вчасно дістатися до Переяслава через ненадійність криги на Дніпрі. 6 січня ввечері він уже був у Переяславі, вслід за ним приїхали писар Іван Виговський та інша генеральна старшина – обозний, суддя, осавули, а також полковники з полковою старшиною, сотниками і отаманами. Відбулася перша зустріч гетьмана з московськими послами, неофіційна, на бажання гетьмана, в приміщенні Бутурліна. З'ясували порядок церемоніалу та офіційних зустрічей: вранці 8 січня проведуть таємну раду в Богдана Хмельницького з козацькою генеральною старшиною і полковниками, далі посли оголосять царську грамоту, після чого знову відбудеться старшинська рада і нарешті – фінальна переяславська акція – присяга в церкві гетьмана Богдана Хмельницького зі старшиною. А потім стольники і дворяни проїдуть українськими містами і приймуть присягу від українського населення.

Однак старшинська рада, яка ухвалила прийняття царської протекції, внесла корективи, що ґрунтувалися на демократичних засадах і звичаях козацтва та його історичному досвідові.

Вирішено було зібрати народ на раду. Після першої старшинської наради 8 січня о другій годині дня несподівано для послів закликали на загальновійськову генеральну раду, б'ючи в тулумбаси, щоб, як записано в «Статейному списку» Бутурліна, «на собрание всего народа слышать совет о деле, хотящем совершиться». Поєли на цій раді присутніми не були.

Опис Переяславської ради маємо у «Статейному списку», тобто звіті В. В. Бутурліна царю, що насичений подробицями, забарвлений риторичними прикрасами, хоча на Переяславській раді Бутурлін не був присутній і про її хід дізнався від інших. Протокольного документального запису про неї не існує. Взагалі щодо статейних списків, що склалися послами, посланниками, агентами московського уряду і які зосереджувалися потім у Посольському приказі в Москві, то їх об'єктивність і правдивість поставили під сумнів уже сучасники.

Саме так, щоправда досить експресивно, щодо московських дипломатичних урядовців та їхніх специфічних документів висловився піддядчий Посольського приказу Г. Котошихін, який емігрував до Швеції: «Пишут они в статейних списках не против того, как говорено, а прекрасно выставляючи свой разум на обманство, через чтоб достать у царя себе честь и жалованье большое; и не срамяются того творити, понеже о том, кто на них может о таком деле объявить. Для чего так творят? Для того: российского государства люди природою своею спесивы, и необычные ко всякому делу, понеже в государстве своем научения никакого добраго не имеют и не приемлют, кроме спесивства, и безстыдства, и ненависти, и неправды».

Бутурлінський звіт царю, який грішить неповнотою, а в деяких місцях неточністю, був розтиражований у безлічі радянських видань, особливо останніх десятиріч. Він відомий нам також і з підручників історії СРСР (історія України, як ми знаємо, довгий час у навчальних закладах України не викладалася).

На Раді в Переяславі Богдан Хмельницький з'явився під гетьманським бунчуком в оточенні генеральних старшин і полковників. У своїй промові, змалювавши вкрай тяжкий стан України, у якому вона опинилася після шестирічної виснажливої кривавої війни, продовжити яку погрожувала Польща, він сказав, що єдиний порятунок – це піддатися під захист сильної держави з тим, щоб одержати від неї військову допомогу – Туреччини, Кримського ханства чи християнського православного царя. Закінчив свою промову гетьман такими словами:

«А буде хто з нами не згоден тепер, куди хоче вільна дорога». Учасники Переяславської ради – старшина усіх рангів, козаки і міщани висловились: «Волим під царя московського православного».

Гетьман і старшина з'явилися на «съезде» дворі, де мешкали московські послы. Там і відбулася офіційна аудієнція з посольством. Послы вручили царську грамоту Богдану Хмельницькому, який і передав її генеральному писарю Івану Виговському, а той зачитав «всем людям явно». У грамоті говорилося, що цар «велел принять под свою высокую руку гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское с городами и землями и будет вспомошествовать им против недругов ратными людьми». Після того Богдан Хмельницький і Бутурлін обмінялися промовами.

Потім мала відбутися присяга. У зв'язку з церемонією присяги гетьмана і старшини в церкві виникли серйозні ускладнення. Гетьман, який прибув у кареті з послами до Успенської соборної церкви, поставив вимогу, щоб царські послы присягнули від імені царя Олексія Михайловича в тому, що він не видасть їх польському королю, не порушить їх прав і вольностей і надасть на їх маєтності свої грамоти.

Царські послы категорично відмовилися присягти за царя: тільки піддані присягають царю – «чинят веру царям». А цар «учнет их держати в своем государском милостивом жалованьи и призрении», тобто гетьман і старшина повинні покладатися на «царское милостивое слово. А царь и от недругов их в обороне и защищении будет держать, и вольностей от них не отымет, и маестностями им чем кто владеет, пожалует им владеть по-прежнему».

Гетьман відповів, що бажає поговорити про це з полковниками і з «усіма людьми» і вийшов з церкви. Він вирушив до двору переяславського полковника Тетері і там довго розмовляв з полковниками та іншою старшиною, а духовенство, послі чекали в церкві. Нарешті прибули переяславський і миргородський полковники Павло Тетеря та Григорій Сахнович-Лісницький і повторили вимогу Богдана Хмельницького. Але послі стояли на тому, що «непристойно за государя присягати подданным». Полковники аргументували свої вимоги тим, що при укладанні угод козаків з польським королем присягали від його імені коронні гетьмани, «панирада» (тобто сенат). Московські послі вдалися до іншої мотивації: королі польські «не самодержавцы, не хранят присяги своей, а государственное слово переменнo не бывает». (Далі побачимо, наскільки ця заява московських послів про твердість царського слова була далекою від істини.) Однак козацькі полковники Тетеря та Лісницький заявили, що «гетьман і вони дають у тому віру, але козаки не вірять; сії останні домагаються присяги за государя». На що була різка заява: цар «изволил принять их под свою высокую руку по их челобитью, и им надлежит помнить сію милость великого государя, следует служить ему и всякого добра желать, Войско Запорожское к вере привести, а незнающих людей от непристойных речей унимать». Бояри намагалися нав'язати козацтву ті принципи, на яких тримався московський лад: цар стоїть над правом, кожен акт царя – це ласка, «пожалування», і в нього не може бути рівноправних стосунків із людьми. Такі поняття були чужими для світогляду українців, сформованого відповідно до західноєвропейських конституційних норм.

Богдан Хмельницький і козацька старшина вперше відчували, що це означає – абсолютистська царська держава. Але вони покладали великі надії на допомогу Москви у війні з Польщею і, щоб не зірвати переговорів, змушені були припинити дискусію і погодитися на односторонню присягу. У соборній церкві зібралося московське та українське духовенство – архімандрит Прохор, переяславський протопоп Григорій зі священниками та дияконами усіх переяславських церков для проведення служби на честь урочистого обряду присяги. Присягали на Євангелії гетьман, генеральні старшини, полковники, сотники та ще кілька десятків делегатів від різних полків.

Після присяги гетьман із послами в кареті, а старшина і полковники пішки дісталися знову до «сьезжего двору». Там відбулося урочисте вручення гетьманові надісланих царем клейнодів – булави, прапора із дорожочинних тканин, хутра, фerezеїв (каптанів) і шапок. Старшину, окрім іншого, наділили царськими дарунками – соболями. Ті представники старшини, які зігнорували Переяславську раду, заявляли потім, що вони не хочуть продаватися та йти в неволю «за царських котів», маючи на увазі соболині шкурки.

Наступного дня присягали сотники, осавули і козаки Переяславського полку. Щодо міщан Переяслава, то серед них виявилася опозиція. Не всі вони погодилися присягати, декого силою гнали до церкви. Хворого переяславського війта (урядник магістрату) принесли до церкви на ліжку, наступного дня він помер.

Не було в Переяславі представників Запорозької Січі. Не приїхав до Переяслава славетний Іван Сірко. Не присягнули уманський (Йосип Глух) і брацлавський полковники.

Категорично не прийняв ідею Переяславської ради полковник Іван Богун, якого вважали після Богдана Хмельницького козацьким стратегом номер один. Як писав до польського короля коронний обозний Андрій Потоцький, Іван Богун із тих козаків, для яких «найвища державна рация – щоб не бути ні під вашою королівською милістю, ні під царем».

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.